

ҚАЗАҚСТАН ОРТА ҒАСЫРЛАРДА

Түрік қазанаты

*Халықтардың ұлы қоныс
аудару дәуірі (II-V ғғ.)
Қазақстанның Орта Азия мен
Шығыс Еуропаның этникалық
және саяси картасын едәуір
дәрежеде өзгертті. V ғасырға
қарай Солтүстік Моңғолиядан
Амударияның атырауына дейінгі
ұлаң-ғайыр территорияны
тирек деген жалпы аты бар
тайпалар мекендеген.
Деректемелер олардың ішінде:
бұзу, қарлұқ, бұлақ, эдиз,*

тари́нах, то́ленгет, байы́рқу,
беклі́, қыбыр, сығыр, зебендер,
тарғай, баргур және т.б
тайпаларды атайды.

«Түрік» этнонимінің алғаш
рет аталуы Қытай
жылнамаларында кездеседі
және ол 542 жылға жатады.

542 жылы тирек (теле)
тайпалары қазіргі Моңғолияның
оңтүстік және орталық
бөліктерін мекендеген және бұл
территорияларға үстемдік
еткен аварларға (жуань-жуань)
қарсы шабуыл жасап,
кескілескен шайқаста Тумын

(Бұмын) басқарған теле тайпалары аварларды күйрете жеңеді де, олардың 50 мыңнан астам әскерлі түріктер тұтқынға алады. Осы кезден бастап, бұрын аварларға вассалдық тәуелділікте болған түріктер енді олардың бәсекелестеріне айналады. 552 жылы көктемде түріктер аварлардың ордасына тағы да шабуыл жасап, оларды күйрете жеңеді, авар мемлекетінің қағаны Анағұн өзін-өзі өлтіреді. Осы кезден бастап бұмын өзін «Ел қаған» деп жариялайды. Түрік қағандығының іргесін

қалап, шаңырағын көтереді (552 ж.).

Бұмын өлгеннен кейін таққа оның інісі Қара –Еске отырады (552-553жж.). Бұмынның саяси іс-әрекетін оның мұрагерлі Қара-Еске, Мұқан қағандар жалғастырса, ал қағандықтың батысқа қарай шекарасын кеңейту ісін оның інісі Иштеми (572-576 жж.) жүргізген.

Қытай деректемелеріне қарағанда, б.з. 555 ж. Иштемидің (Силзебул) Орта Азияға қарай жасаған жорықтарының бірінде Арал

теңізіне дейін жеткендігін хабарлайды. Ал «Күлтегін» үлкен жазуында Мұқан мен Иштеми қағандардың өз халқын «Темір қақпаға» дейін орналастырған. Мұндағы темір қақпа деп отырған жері Согда елі мен Тохарстан елінің арасында Байсын тауындағы өткел.

Сонымен еліміздің қазіргі шығыс солтүстіктегі өлкелерінен бастап Каспий теңізіне дейінгі ұлаң-байтақ өңірде түрік қағандығы құрылып күшейді. Олардың ордасы Орхон өзенінің бойында орналасты.

Осы өңірде мекендеген қазақ тайпалары да түрік қағанатының қол астына қарады.

Өз ішінде де саяси билік үшін күрес, талас, сыртқы шапқыншылықтың салдарынан ұлаң-байтақ жерді алып жатқан Түрік қағанаты 603 жылы батыс және шығыс түрік қағанаты болып екіге бөлінді.

Батыс түрік қағанаты (603-704 жж.).

Ежелгі үйсін жерін жайлады. Ол қаратаудың шығыс баурайынан Жоңғарияға дейінгі

жерді алып жатты.
Қағанаттың астанасы және
қағанның қысқы ордасы Шу
аңғарындағы Суяб қаласы болды.

Қағандықтың халқының
этникалық құрамы «оң оқ
бұдын» ру-тайпалары болған.
Қаған әрбір оқ бұдыннан 1000
адамға сарбаз алып отырған.

Жазба деректерде
қағанаттың саяси-әкімшілік
жағынан тарих сахынасына
көтерілген кезі Жегу қаған (610-
618 жж.) мен Тон қағанның
қағандық құрған кездері.

Батыс түрік қағандығындағы билік феодалдық сатылы түрде жүргізілген. Мемлекеттің басшысы-қаған, жоғары билеуші, әскербасы болды. Қағанның билігі шексіз мұрагерлік түрде болды. Батыс түрік мемлекетінде қағаннан кейінгі екінші адам ұлық болған. Үшінші билік қаған руының үстем тап өкілдерінің қолында болды, оларға яғбу, шад, елтебер, тегін сияқты атақтар берілген. Сот қызметтерін бұйрықтар мен тархандар атқарды. Бектер-тайпа бастықтары мен өкілдері

жергілікті жерлерде қағанның негізгі тірегі болған. Қара жұмыс істейтін қанаушы халық түркі тілінде «қара бұдындар деп аталған».

Түрік қағанаты көшпелі мал және егіншілік шаруашылығымен шұғылданды.

Түріктердің ежелгі көне жазуы болған. Бізге белгілі Орхон-Енисей жазуы Батыс түрік қағанатының мәдениетінен дерек береді. Моңғолия жерінен табылған Білге қағанның, Күлтегеннің, Тоныкөктің Орхон жазуы бар

құлпытастары қағанат
мәдениетінің жоғарғы дәрежеде
дамығанын көрсетеді. Бұл
ескерткішті 716 жылы жазған.
Ескерткішті алғаш рет
Данияның ғалымы Томсон
оқыған. VII ғасырда Батыс
түрік қағанатында жазба
әдебиеті дамыған. Осы
ескерткіштегі тасқа қашап
жаздырып қалдырған Білге
қағанның «Ілгері-күн
шығысында, оң жақта-күн
ортасында, кейін-күн
батысында, сол жақта-түн
ортасында-осының ішіндегі
халықтың бәрі маған қарайды»

деуі түріктердің қаншалықты зор мемлекет құрғанын көрсетеді. Жалпы алғанда түріктердің мәдениеті көп халықтарға қарағанда жоғары деңгейде болды.

Түргеш қағанаты (704-756 жж.).

Батыс түрік қағанатындағы 16 жылға созылған (640-657 жж.) екі тайпаның (Дулу мен Нишаби) арасындағы соғыс қағандықтың саяси жағынан мүлде әлсіретеді. Батыс түрік қағанатының мұндай іштей әлсіреп жатқанын білген Қытай

Тан империясы оның жеріне басып кіреді. Сөйтіп, VIII ғасырдың басында Батыс түрік қағандығы құлап, оның орнына түргеш қағандығы пайда болады (704 ж.). Олардың билеуші әулетінің атасы Үш-Елік қаған (699-706 жж.) болды. Ол Жетісудан Бөрішадты қуып шығып, Ташкенттен бастап, Бесбалыққа дейін төселіп жатқан жерде өз үкіметін орнатады. Ол ордасын Шу бойындағы Суябқа орналастырды. Оның екінші ордасы Іле өзені жағасындағы Күнгіт қаласында болатын.

Саяси әкімшілік билік қағандықтың ең жоғарғы атағы Басқағанның қолында болды. Ол қағандықты 20 әкімшілік аймақтарға бөлген. Әрбір әкімшілік аймақты тархандар басқарған, аймақтар 7000 әскер жинаған.

Түргеш қағанатында Үш-Еліктен кейін оның мұрагері болып, баласы Сақал-қаған (706-711 жж.) таққа отырды. Түргеш мемлекетінде ішкі бірлік болмады. Мемлекеттің сыртқы жағдайы да аса қиын еді. Сақал-қаған тұсында түргештер батыста соғдылармен бірге

арабтарға қарсы табанды күрес жүргізіп жатты, оңтүстікте оларға тан әулетенің әскері зор қауіп төндіріп тұрды, ал шығыс жағынан орталық Азия түріктері айбат шегумен болды. Шығыс түріктер қағаны Қапаған 711 жылы Болучу түбінде (Жөңғария) өткен соғыста түргеештерді күйрете жеңеді, ал түргеештердің қағаны Сақал тұтқынға түседі.

Екі тайпаның арасындағы тартыста қара түргеештер жеңіске жетіп, оның ішінде шапыш тайпасының тарханы Сұлық (Сұлу) қаған болады (715-

738 ж.ж). Ол астанасын Тараз қаласына көшіреді.

Сұлық қаған Тохарстандаға арабтарды біржолата талқандау үшін 737 ж. ондағы қарлұқтармен бірлесе отырып, ойдағыдай соққы берген. Ол соғыс майдандарында өзінің тікелей қатысуымен жеңістерге жетіп отырған. Сол үшін де арабтар Сұлу қағанға «Сүзеген» деген ат қойған.

Сонымен 756 жылы түргеш қағандығы құлап, оның орнына қарлұқ қағандығы құрылады.